

Καραντζόλα Ελένη¹
Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών

ΤΙ ΓΝΩΡΙΖΟΥΜΕ ΓΙΑ ΚΑΙ ΤΙ ΜΠΟΡΟΥΜΕ ΝΑ ΜΑΘΟΥΜΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ;

Από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, η δημόδης ελληνική, στο πλαίσιο της «πρώτης οικογλωσσικής επανάστασης», δεν περιορίζεται πλέον μόνο στην ποίηση ή σε κάποιες διοικητικές χρήσεις, αλλά εκτείνεται σε όλο το φάσμα του πεζού λόγου. Ως αποτέλεσμα, η αύξηση του αριθμού και του είδους των κειμένων που συντάσσονται ή μεταφράζονται σε δημόδη γλώσσα, έπειτα από πολλούς αιώνες με περιορισμένες διαθέσιμες πηγές, είναι χωρίς προηγούμενο. Εγγενές χαρακτηριστικό της προ-νεωτερικής αυτής φάσης είναι η ύπαρξη εκτεταμένης γλωσσικής ποικιλότητας, που συνδέεται με τη διαχρονική εξέλιξη (νεωτερικοί vs. παλαιοί/αρχαίοι τύποι) αλλά και άλλες παραμέτρους (γεωγραφική, κοινωνική, υφολογική ποικιλότητα). Η βασική θέση της μελέτης είναι ότι μια τέτοια «δυναμική συγχρονία» προσφέρεται για συστηματική ποσοτική διερεύνηση της συχνότητας εμφάνισης των τιμών μιας δέσμης μεταβλητών, οι οποίες αθροιστικά καθορίζουν τον δημωδέστερο ή λογιότερο/αρχαιότερο χαρακτήρα κάθε κειμένου. Μπορεί επίσης να διαφωτίσει τις σύνθετες σχέσεις μεταξύ γλωσσικής ποικιλότητας και γλωσσικής αλλαγής.

Λέξεις-κλειδιά: Πρώιμη νέα ελληνική, Ιστορία ελληνικής γλώσσας, Διαχρονικές μεταβλητές, Παράμετροι ποικιλότητας, Διαμόρφωση γραπτής κοινής

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Τα τελευταία χρόνια, οι γνώσεις μας για την εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας τους πρώτους μεταβυζαντινούς αιώνες έχουν κατά πολύ εμπλουτιστεί, καλύπτοντας έτσι ένα σημαντικό κενό για το πέρασμα από τη μεσαιωνική/βυζαντινή περίοδο στη νέα ελληνική. Στην παρουσίαση αυτή θα επιχειρήσω να συμπυκνώσω τι γνωρίζουμε για την περίοδο που αποκαλούμε πρώιμη νέα ελληνική (ΠΝΕ) και καλύπτει τον 16^ο-18^ο αιώνα, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη συστηματική έρευνα που έχουμε διεξαγάγει εγώ και συνεργάτες/ιδες μου.

¹ karantzola@aegean.rhodes.gr

Σε ό,τι αφορά τη δομή της παρουσίασης, έπειτα από κάποιες εισαγωγικές παρατηρήσεις που αποσκοπούν στη δημιουργία μιας κοινής βάσης συνεννόησης ως προς το ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο της περιόδου και τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζω το πεδίο, στο κυρίως κομμάτι της παρουσίασης θα εστιάσω αρχικά στις διαχρονικές μεταβλητές που βρίσκονται σε εξέλιξη. Στη συνέχεια, θα παρουσιάσω και θα συζητήσω στοιχεία αναφορικά με άλλες παραμέτρους ποικιλότητας. Θα με απασχολήσει, επίσης, η δημιουργία γραπτής κοινής αυτή την περίοδο. Θα ολοκληρώσω με κάποια γενικά συμπεράσματα και τα επόμενα βήματα της έρευνας.

1.1. ΠΝΕ και ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο

Τα ελληνικά είναι μια γλώσσα με μακρόχρονη και καλά τεκμηριωμένη ιστορία. Όμως, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν «σκοτεινές» περίοδοι, για τις οποίες οι γνώσεις μας είναι περιορισμένες, λόγω της απουσίας εν γένει γραπτών πηγών ή κατάλληλων γραπτών πηγών για την αποκατάσταση της ομιλουμένης. Δεν θα με απασχολήσει εδώ η περίοδος της αρχαιότητας που ακολουθεί την κατάρρευση των μυκηναϊκών ανακτόρων, αλλά η περίοδος εκείνη που είναι γνωστή σαν «σιωπηλή χιλιετία» (Jeffreys 1996), από τα τέλη περίπου του 7^{ου} αιώνα, όταν με την κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Άραβες σταματά η παραγωγή λογοτεχνικών παπύρων, μέχρι την αμιγώς δημόδη λογοτεχνία της Κρήτης την περίοδο της ακμής τον 17^ο αιώνα. Σε αντίθεση με την αρχαιότητα, όταν μιλάμε για σκοτεινούς αιώνες κατά τη μεσαιωνική περίοδο, δεν εννοούμε από τον 4^ο αιώνα και μετά, λόγω της επιλογής των Πατέρων της Εκκλησίας, υιοθετείται ως πρότυπο γραμματισμού η αττικίζουσα/αρχαίζουσα και, έτσι, μπαίνουμε σε μια παρατεταμένη κατάσταση παράλληλης χρήσης διαφορετικών κωδίκων, είτε περιγράψουμε το φαινόμενο ως (κοινωνική) διγλωσσία (ακολουθώντας τον Ferguson 1959), είτε ως διαγλωσσία (Toufexis 2008), ένα συνεχές δηλαδή κοινωνικής διγλωσσίας, ή, όπως έχει εισηγηθεί ο Καρβούνης (2012), ως κοινωνική διγλωσσία της κοινότητας των εγγραμμάτων, αφού δεν αφορά παρά μόνο αυτούς η χρήση των τουλάχιστον τριών διαφορετικών επιπέδων ύφους που γνωρίζουμε από τις ιστορίες της βυζαντινής λογοτεχνίας.

Σε ό,τι αφορά τη χρήση της δημόδους ελληνικής στον γραπτό λόγο, δείγματά της υπάρχουν από τις αρχές του 12^{ου} αιώνα στη λογοτεχνία, κυρίως στην ποίηση· από τον 15^ο αιώνα επεκτείνεται και σε πεζά, κυρίως χρονικογραφικά έργα, ενώ πολύ περιορισμένη είναι η εμφάνισή της σε μη λογοτεχνικές-διοικητικές χρήσεις, όπως στο κείμενο των Ασιζών από την Κύπρο τον 14^ο αιώνα. Αυτό που ενδιαφέρει ιδιαίτερα για την οπτική μου είναι ότι τα κείμενα σε δημόδη λόγο πολλαπλασιάζονται εκθετικά στη στροφή του 16^{ου} αιώνα, παρουσιάζοντας συγχρόνως κάποια διαφορετικά ποιοτικά χαρακτηριστικά: πρόκειται πλέον και για πεζά κείμενα, όχι μόνο έμμετρα, προέρχονται από διάφορες γεωγραφικές

περιοχές και, επίσης, ανήκουν σε διάφορα κειμενικά είδη (Κακουλίδη-Πάνου, Καραντζόλα & Τικτοπούλου 2023)².

Συγχρόνως, την ίδια αυτή περίοδο, έχουμε και τις πρώτες προσπάθειες τυποποίησης/κωδικοποίησης της δημόδους ποικιλίας που γράφεται και αποτυπώνει (περισσότερο ή λιγότερο) τις καθομιλούμενες ποικιλίες της εποχής. Αφενός μέσα από γραμματικές, από τις οποίες μόνο δύο εκδόθηκαν κατά τον 17^ο αιώνα (Germano, Portius), ενώ τρεις παρέμειναν ανέκδοτες μέχρι τον 19^ο (Σοφριανός, Κριτόπουλος, Ρωμανός). Αφετέρου μέσα από λεξικά, τα οποία ανήκουν σε τρεις τουλάχιστον διαφορετικές κατηγορίες (Καραντζόλα & Πατεράκης 2022): πολύγλωσσα λεξικά / κατάλογοι λέξεων (Corona, Portius, Βλάχος), δίγλωσσα συγχρονικά χρηστικά λεξικά (Germano, Somavera), και δίγλωσσα διαχρονικά λεξικά, που αντλούν υλικό από τη δημόδη γραμματεία εντεύθεν του 12^{ου} αι. (Meurcius, Du Cange). Όπως έχουμε δείξει σε πρόσφατες έρευνές μας (Καραντζόλα, Παπαϊωάννου & Πατεράκης 2021), η επίδρασή τους στην πρακτική των επαγγελματιών γραπτού λόγου μέχρι και τα τέλη του 17^{ου} αιώνα υπήρξε μικρή.

Η κατάσταση που περιγράφω για τον ελληνόφωνο κόσμο δεν διεκδικεί κάποια μοναδικότητα. Αντιθέτως, είναι σημαντικό να συστοιχηθεί με δύο ιδιαίτερα σημαντικά πολιτισμικά φαινόμενα που βρίσκονται σε εξέλιξη σε ευρωπαϊκό -και όχι μόνο- επίπεδο κατά την πρώιμη νεότερη εποχή: (α) την «πρώτη οικογλωσσική επανάσταση» μεταξύ 1450 και 1580 (Baggioni 1996), η οποία επιφέρει την πλήρη αναδιάταξη του επικοινωνιακού τοπίου, καθώς οι καθομιλούμενες γλώσσες έρχονται στο προσκήνιο ως γλώσσες γραμματισμού, στη θέση των «ιερών» γλωσσών που μέχρι τότε χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για αυτή τη λειτουργία, και (β) τη «δεύτερη τεχνολογική επανάσταση», μεταξύ 1550 και 1650 (Augoux 1994), δηλαδή τον εξοπλισμό των καθομιλούμενων γλωσσών με γραμματικές, λεξικά, υφολογικούς και ορθογραφικούς οδηγούς.

Αν και για πολλές καθομιλούμενες γλώσσες στην Ευρώπη οι πρώτες εμφανίσεις της δημόδους σε λογοτεχνικά κείμενα ή σε διοικητικά έγγραφα χρονολογούνται μεταξύ 6^{ου} και 12^{ου} αιώνα, οι χρήσεις αυτές συνιστούν μία αναγκαία αλλά όχι ικανή συνθήκη για την προώθηση και καθιέρωση των καθομιλούμενων γλωσσών ως κοινών γλωσσών αρχικά και στη συνέχεια ως εθνικών (στο πλαίσιο της «δεύτερης οικογλωσσικής επανάστασης», που συνδέεται με τη δημιουργία των εθνικών κρατών) (Baggioni 1996: 201–221). Η καθιέρωση της χρήσης τους στον γραπτό λόγο, είναι το αποτέλεσμα της παράλληλης δράσης

² Στον τόμο, που αποτελεί προϊόν ερευνητικού προγράμματος του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας, ανθολογούνται 250 αποσπάσματα κειμένων, τα οποία προέρχονται κυρίως από χειρόγραφα (μόνο 33 κείμενα αντλούνται από 19 παλαιότερες εκδόσεις). Το υλικό έχει οργανωθεί σε 11 θεματικές ενότητες, από τις οποίες κάποιες, όπως οι πρόλογοι, τα έγγραφα ή η αλληλογραφία, εμφανίζονται να χρησιμοποιούν ως όργανο τη δημόδη ποικιλία μετά από πάρα πολλούς αιώνες, αν όχι για πρώτη φορά, στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας.

ποικίλων καθοριστικών παραγόντων, όπως: η εμφάνιση εθνικών μοναρχιών, λ.χ στη Γαλλία, με το ενδιαφέρον που αναπτύσσουν για την καλλιέργεια εθνικής γλώσσας/εθνικής λογοτεχνίας αντί της ενοποιητικής λατινικής της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας· το κίνημα της θρησκευτικής Μεταρρύθμισης και η «μάχη των δογμάτων» (1517–1580), με τη σημασία που απέδωσαν στη χρήση της δημόδους για αδιαμεσολάβητη πρόσβαση των πιστών στα ιερά κείμενα αλλά και για τον προσηλυτισμό· το κίνημα του ουμανισμού και η επέκταση του εγγράμματος κοινού, όπου παράλληλα με την επανανακάλυψη της κλασικής ελληνικής και λατινικής οι ίδιοι λόγιοι απαιτούν τον εκδημοκρατισμό της κουλτούρας του γραπτού λόγου με τη βοήθεια της δημόδους· τέλος, η μεγάλη επανάσταση που φέρνει η τυπογραφία και η διεύρυνση του πιθανού αναγνωστικού κοινού πέραν της τάξης των *literati*.

1.2. Ζητήματα περιοδολόγησης

Προτού περάσω στο κυρίως θέμα της παρουσίασης, θα ήθελα επίσης να επιμείνω λίγο στο ζήτημα της περιοδολόγησης. Νομίζουμε ότι είναι ένα τεχνικό θέμα, αλλά στην πραγματικότητα δεν είναι ιδεολογικά ουδέτερο, είτε αφορά τον προσδιορισμό των απαρχών της πρωτοελληνικής είτε της ΠΝΕ (Πατεράκης 2023). Σε ό,τι αφορά ειδικότερα την ΠΝΕ που μας απασχολεί εδώ, το πρόβλημα έγκειται στο πώς θα ορίσουμε χρονολογικά τα όρια του ελληνικού μεσαιώνα και της μεσαιωνικής ελληνικής, και παρεπόμενα στο εάν θα τοποθετήσουμε την εμφάνιση και διαμόρφωση της νέας ελληνικής εντός ή εκτός της Βυζαντινής περιόδου.

Σύμφωνα με την κυρίαρχη άποψη στις ιστορίες της ελληνικής γλώσσας, η μεσαιωνική ελληνική καλύπτει την περίοδο μεταξύ 330-1453, και ακολουθεί η νεοελληνική φάση της γλώσσας. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι στους ιστορικούς υπάρχουν δύο διαμετρικά διάφορες προσεγγίσεις αναφορικά με τα όρια του νέου ελληνισμού. Βασιζόμενοι στη νεωτερική γλωσσική μορφή έργων όπως ο *Διγενής Ακρίτας*, οι Παπαρρηγόπουλος ([1860–1874] χ.χ.), Βακαλόπουλος ([1961] 2000) και Σβορώνος (1976), τα τοποθετούν στον 12ο αιώνα. Μια νεότερη εκδοχή της προσέγγισης αυτής έχει διατυπωθεί από τον Πιζάνια (2014), ο οποίος τοποθετεί την απαρχή του νέου ελληνισμού στον 14^ο αιώνα, με βάση τη χρήση του όρου «Έλληνας». Από την άλλη πλευρά, ιστορικοί όπως οι Βερέμης και Κολιόπουλος (2006) θεωρούν ότι δεν μπορεί να γίνει χρήση της έννοιας του νέου, του *νεωτερικού*, πριν από το 1800. Στα τέλη του 17ου αιώνα την κατεβάζει ο Κωστής (2018), με βάση κριτήρια κοινωνικής οργάνωσης.

Με ανάλογο τρόπο, εφαρμόζοντας το γλωσσικό κριτήριο, η κυρίαρχη για πολλές δεκαετίες άποψη στην ιστορία της λογοτεχνίας υπήρξε η θεώρηση των έργων της βυζαντινής περιόδου ως κειμένων της νεοελληνικής λογοτεχνίας, τοποθετώντας την αφετηρία της στον 12ο αιώνα. Για υστερο-μεσαιωνική

κάνει λόγος ο Κριαράς μέχρι και τον 17^ο αιώνα. Μετά από το δεύτερο συνέδριο *Neograeca Medii Aevi*, που πραγματοποιήθηκε στη Βενετία το 1991 (Παναγιωτάκης 1993), φαίνεται να έχει διαμορφωθεί μια συναίνεση μεταξύ νεοελληνιστών/τριών ως προς το ότι οι αρχές του 16ου αιώνα σηματοδοτούν μια μετάβαση, μια ποιοτική αλλαγή. Χωρίς πλέον το γλωσσικό όργανο των έργων να αποτελεί το βασικό κριτήριο, διαγιγνώσκεται στη στροφή του αιώνα η απομάκρυνση από τη βυζαντινή/μεσαιωνική κοσμοαντίληψη και η ανάδυση μιας αναγεννησιακής αίσθησης του κόσμου, γεγονός που μας επιτρέπει εφεξής να μιλάμε για νεοελληνική λογοτεχνία (Βαγενάς 2012).

Όπως είναι εύλογο, διαφορετικές προσεγγίσεις αναφορικά με τις απαρχές της νέας ελληνικής φάσης της γλώσσας και της πρώιμης φάσης της εντοπίζονται και στο πλαίσιο της γλωσσολογικής επιστήμης, όπως αυτή τέμνεται με την ιστορία του γλωσσικού ζητήματος. Για την οικονομία της συζήτησης, θα επικεντρωθούμε στη νεότερη βιβλιογραφία, και ειδικότερα στην πρόταση των Holton & Manolossou (2010), οι οποίοι σε αντιδιαστολή με τις προηγούμενες προσεγγίσεις δεν χρησιμοποιούν εξωγλωσσικά κριτήρια ούτε μια γενικόλογη αναφορά στη μορφή της γλώσσας, αλλά εφαρμόζουν ενδοσυστηματικά γλωσσικά κριτήρια, που θα εξετάσουμε αναλυτικότερα στην επόμενη ενότητα. Στην αδρομερή τριμερή περιοδολόγηση που εισηγούνται, η «πρώιμη μεσαιωνική ελληνική» καλύπτει την περίοδο 500-1100, η «όψιμη μεσαιωνική ελληνική» την περίοδο 1100-1500, ενώ η «πρώιμη νέα ελληνική» καλύπτει τον 16ο και τον 17ο αιώνα. Υπό το πρίσμα αυτό, η καθαυτό νέα ελληνική ξεκινά, για τους συγγραφείς, από τον 18^ο αι. Κατά την αντίληψή μου, η πρώιμη νέα ελληνική πρέπει να συμπεριλάβει και τον 18^ο αιώνα, κατ' ελάχιστον μέχρι την εμφάνιση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού τις τελευταίες δεκαετίες, αν όχι μέχρι την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους (1830), που συνιστά μια τομή και στη γλωσσική χρήση και άρα εξέλιξη. Από εκεί και κάτω, χρειάζονται άλλες υποδιαίρεσεις για τη μετέπειτα πορεία της νέας ελληνικής.

2. ΠΝΕ, ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΠΟΙΚΙΛΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ

Τι χαρακτηρίζει λοιπόν σε δομικό επίπεδο την ΠΝΕ; Οι Holton & Manolossou (2010, 545–560 και Πίνακας 36.5) αναφέρονται σε οκτώ βασικές γλωσσικές αλλαγές: τον βόρειο φωνηεντισμό και τον τσιτακισμό σε φωνολογικό επίπεδο· την απώλεια του αοριστικού γερουνδίου και του απαρεμφάτου, τους περιφραστικούς σχηματισμούς του μέλλοντα με *θε/θα* + υποτ., και τη δήλωση του παρακειμένου με *έχω* + *απαρ.* στο μορφολογικό-συντακτικό επίπεδο· την αλλαγή στη σειρά των κλιτικών αντωνυμικών τύπων σε επίπεδο πρότασης· τέλος, την εισδοχή ιταλικών και τουρκικών δανείων στο λεξιλογικό επίπεδο. Πέρα από το γεγονός ότι κάθε περιοδολόγηση είναι συμβατική, η αδρομερής περιοδολόγηση ανά αιώνες (χωρίς να λαμβάνονται υπόψη επιμέρους γεγονότα της εξωτερικής ιστορίας μιας γλώσσας, που επηρεάζουν καθοριστικά την πορεία

της γλωσσικής αλλαγής), ενέχει τον κίνδυνο διόγκωσης του βαθμού γενίκευσης των ενδογλωσσικών αλλαγών που θεωρούνται ως ορίζουσες της περιόδου. Πράγματι, σε όλο τον ελληνόφωνο χώρο στα τέλη του 17^{ου} αιώνα είχε γενικευτεί η χρήση των περιφραστικών σχηματισμών του μέλλοντα ή το φαινόμενο του τσιτακισμού με τον τρόπο που καταγράφεται λ.χ. στη νεοελληνική διαλεκτολογία (Manolessou & Pantelidis 2013); Εάν πάλι θεωρήσουμε ότι οι συγκεκριμένες αλλαγές είχαν ολοκληρωθεί στο τέλος του 17^{ου} αιώνα, εμφανίστηκαν την ίδια στιγμή, από τις αρχές του 16^{ου}, και με τι ρυθμό επέδωσαν; Για παράδειγμα, στον 16^ο αιώνα η εισδοχή ιταλικών και τουρκικών δανείων δίνει παρόμοια εικόνα; Με άλλα λόγια, μπορούμε να μιλήσουμε με ομοιόμορφο τρόπο για την παρουσία φαινομένων στη διάρκεια δύο αιώνων; Διακόσια χρόνια για την ιστορία μιας γλώσσας είναι πολύ μεγάλο διάστημα, και δεν είναι τυχαίο που τα corpora της πρώιμης νεωτερικής φάσης διαφόρων γλωσσών³ ταξινομούν τις πηγές ανά 50ετία. Επιπλέον, σε μια προσέγγιση που θεωρεί ότι περιοδολογεί με βάση ενδο-συστημικά κριτήρια οι μαρτυρίες των πολλών γραπτών πηγών σε δημόδη με αλλαγές, όπως αυτές που προαναφέρθηκαν, βρίσκονταν σε εξέλιξη και δεν εμφανίζονται ως γενικευμένες, θα ερμηνευθεί ως συντηρητική (μη) απεικόνιση συντελεσμένων μεταβολών στον προφορικό λόγο ή ενδέχεται να υποδεικνύει ότι οι εξελίξεις αυτές βρίσκονταν σε εξέλιξη ακόμη και στις προφορικές ποικιλίες της εποχής;

Η αλήθεια είναι ότι συχνά η ιστορική γλωσσολογία εστιάζει το ενδιαφέρον της αφενός στις πρώτες εμφανίσεις ενός νεωτερικού τύπου, ένα είδος ληξιαρχικής καταγραφής των νεωτερισμών, και αφετέρου στην καθιέρωσή τους, που θεωρείται ότι συνοδεύεται από παράλληλη εξαφάνιση των ανταγωνιστικών τύπων (αν και συχνά αυτοί επιβιώνουν περιορίζοντας τοπικά τη χρήση τους ή εξειδικεύοντας τη σημασία τους). Όμως, τι γίνεται με την ενδιάμεση πορεία επικράτησης, με αυτή την ανταγωνιστική σχέση ανάμεσα στους παλαιότερους και στους νεότερους τύπους; Ελάχιστα ερευνάται, συνήθως γιατί δεν ενδιαφέρει τη θεωρία ή δεν το επιτρέπουν τα δεδομένα. Αν, ωστόσο, συνυπολογίσουμε ότι αναφερόμαστε σε μια προ-νεωτερική εποχή, με απουσία εθνικού κράτους, και επομένως οι εξελίξεις δεν γίνονται από-τα-πάνω (top-down), δεν έρχονται δηλαδή να επιβληθούν από-τα-πάνω όπως συμβαίνει στα σύγχρονα κράτη μέσω γλωσσικού προγραμματισμού, αλλά γίνονται κατά βάση από-τα-κάτω (from below), κατανοούμε ότι είναι πολυεπίπεδες και παίρνουν πολύ περισσότερο χρόνο.

Τα τελευταία χρόνια, βέβαια, γνωρίζουμε πολύ περισσότερα πράγματα για την ΠΝΕ. Χάρη στο συλλογικό έργο της ερευνητικής ομάδας της Γραμματικής του Cambridge (Holton et al. 2019), τα χρονολογικά όρια της οποίας συμπίπτουν με αυτά του *Λεξικού της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας*

³ Βλ. ενδεικτικά το ARCHER (A Representative Corpus of Historical English Registers).

του Ε. Κριαρά, διαθέτουμε πλέον σύγχρονη γλωσσολογική γνώση για τις δύο υποπεριόδους που διακρίνουν οι συντάκτες: την ύστερη μεσαιωνική ελληνική (12^{ος}-15^{ος} αι.) και την πρώιμη νέα ελληνική (16^{ος}-17^{ος} αι.). Στην Εισαγωγή διευκρινίζεται ότι για την ανάλυση έχουν χρησιμοποιηθεί τουλάχιστον 360 λογοτεχνικές (σε έμμετρο και πεζό λόγο) και μη λογοτεχνικές πηγές, η έκταση των οποίων κυμαίνεται από λίγες γραμμές έως ολόκληρα έργα, καθώς και ένα ηλεκτρονικό σώμα κειμένων που δημιουργήθηκε ειδικά και αποκλειστικά για τις ανάγκες της ερευνητικής ομάδας.

Κατοπτεύοντας τη Γραμματική του Cambridge γίνεται απόλυτα σαφές ότι η πολυτυπία είναι εγγενές χαρακτηριστικό της γλώσσας της περιόδου, πολύ μακριά από την ιδεολογία της ομοιογενούς πρότυπης γραπτής γλώσσας που έχουμε συχνά στο μυαλό μας ακόμη και οι γλωσσολόγοι (Milroy & Milroy 1985). Ανάλογη είναι η εικόνα που δίνει και η συλλογή ανθολογημένων αποσπασμάτων από αποκλειστικά πεζά κείμενα του 16^{ου} αι. (Κακουλίδη-Πάνου, Καραντζόλα & Τικτοπούλου 2023: 1–502). Σε συνάφεια με την αρχική εύστοχη επισήμανση του Hinterberger (2001) ότι η εναλλαγή τύπων σε *-ουν/-ουσι(ν)* στο γ' πληθ. δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά σε μετρικούς λόγους αφού παρατηρείται ευρέως και σε πεζά κείμενα, το σύνολο των μελετών μας, είτε αφορά τις γλωσσικές επιλογές συγκεκριμένου συγγραφέα είτε διαφορετικών, καταδεικνύει την ύπαρξη εκτεταμένης ενδο- και δια-ποικιλότητας (intra-/inter-variation). Θα επιμείνω στην ιδιαίτερη σημασία του πεζού λόγου για τη μελέτη της ιστορίας μιας γλώσσας σε σχέση με την ποίηση, η οποία παραδοσιακά θεωρείται ότι βρίσκεται πιο κοντά στον προφορικό λόγο⁴. Όχι μόνο ο έμμετρος λόγος συχνά είναι έντεχνος και εμπεριέχει περιορισμούς για τη γλωσσολογική ανάλυση (λ.χ. τη συνειδητή επιδίωξη πολυτυπίας, για μετρικούς ή υφολογικούς λόγους). Ο πεζός λόγος είναι αυτός, εντέλει, που αποτελεί το κρίσιμο πεδίο χρήσης μιας γλωσσικής ποικιλίας. Αρκεί να θυμηθούμε ότι οι απαρχές της γλωσσικής διαμάχης τον 18^ο αι. αφορούσαν την έντονη διαφωνία του Ευγένιου Βούλγαρη σχετικά με την καταλληλότητα της ομιλουμένης να χρησιμοποιηθεί στα φιλοσοφικά έργα. Αντίστοιχα, η επανεκκίνηση της γλωσσικής διαμάχης που συνδέεται με την έκδοση του πεζού λογοτεχνήματος του Ψυχάρη *Το Ταξίδι μου* (1888) σε δημοτική, λαμβάνει χώρα ενώ από τις αρχές του 19^{ου} αι. η χρήση της δημοτικής στην ποίηση ήταν αποδεκτή, δεν ενοχλούσε. Το μεγάλο διακύβευμα, σε όλη την ιστορία της ελληνικής γλώσσας και του γλωσσικού ζητήματος, παραμένει η χρήση των καθομιλούμενων ποικιλιών στον πεζό γραπτό πεζό λόγο και ειδικά στα ανώτερα είδη του.

Εάν η ύπαρξη ποικιλότητας μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη για την ΠΝΕ, γνωρίζουμε εντούτοις ότι η σχέση ποικιλότητας και γλωσσικής αλλαγής δεν

⁴ Χαρακτηριστικά, ο Browning (1991) βασίζει την Ιστορία της ελληνικής γλώσσας του στα κέντρα παραγωγής δημόσιου ποίησης, ενώ ο Horrocks (2006) στο Κεφάλαιο «Η ομιλούμενη ελληνική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία» του βιβλίου του αναλύει τον *Ερωτόκριτο*.

είναι ευθύγραμμη. Κάθε ποικιλότητα δεν οδηγεί αυτόματα σε μια διαχρονική μεταβολή. Εκτός από τη διαχρονική εξέλιξη καθεαυτή, υπάρχουν και άλλες παράμετροι ποικιλότητας (Coseriu 1955): η *διατοπική* ποικιλότητα, δηλαδή γλωσσικές διαφορές που παρατηρούνται ανάμεσα σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές· η *διαστρωματική* ποικιλότητα, δηλαδή διαφορές που προκύπτουν λόγω της κοινωνικής διαστρωμάτωσης της κοινωνίας (πρβλ. κοινωνική τάξη, εκπαίδευση, επάγγελμα, εισόδημα κ.λπ.)· η *διαφασική* ποικιλότητα, δηλαδή ανάλογα με την περίπτωση επικοινωνίας και το είδος κειμένου. Νεότερες επεξεργασίες των Ιταλών κοινωνιογλωσσολόγων έχουν προσθέσει στο τριαδικό αυτό σχήμα, τη *διαμεσική* ποικιλότητα, που αναφέρεται στην επίδραση του μέσου επικοινωνίας στις γλωσσικές δομές, με ιδιαίτερη έμφαση στις διαφορές προφορικού και γραπτού λόγου – στην περίπτωση, ωστόσο, της ΠΝΕ η γνώση του προφορικού διαμεσολαβείται από τον γραπτό λόγο, αφού μόνο γραπτές πηγές είναι διαθέσιμες. Μία ακόμη παράμετρος ποικιλότητας που απαντά εκτενώς την εξεταζόμενη περίοδο, αλλά δεν θα με απασχολήσει στη συνέχεια, είναι η *διαγλωσσική*, με την έννοια ότι η ποικιλότητα είναι εμφανής και σε επίπεδο κειμένου. Καθώς το φαινόμενο της μεταγλώττισης, είτε από ξένη γλώσσα είτε από παλαιότερες φάσεις της ελληνικής, είναι εκτεταμένο (Σφοϊνή 2003), στο ίδιο κείμενο συνυπάρχουν διαφορετικά στρώματα εκφράσεων, λέξεων και στοιχείων. Συγχρόνως, η ποικιλότητα αυτή είναι και αντιγραφική, και επομένως υπεισέρχονται προβλήματα παράδοσης του έργου, παρεμβάσεων των αντιγραφών κτλ.

Υπό το φως των παρατηρήσεων που προηγήθηκαν, γίνεται φανερό ότι ο 16ος αιώνας συνιστά μια «δυναμική συγχρονία» και, ως τέτοια κατέχει μια εντελώς ξεχωριστή θέση στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Η ύπαρξη, έπειτα από πολλούς αιώνες, μεγάλου αριθμού και εύρους πεζών κειμένων σε γλωσσικό ιδίωμα που επιδιώκει να είναι κοντά στις καθομιλούμενες ποικιλίες επιτρέπει τη διεξοδική μελέτη, ποσοτική ή και στατιστική, της συχνότητας εμφάνισης των παραλλαγών μιας μεταβλητής. Επιπλέον, τα δεδομένα είναι τέτοια που επιτρέπουν να επιχειρηθεί ο συσχετισμός της διαχρονικής ποικιλότητας με άλλες παραμέτρους.

3. ΠΝΕ και ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ

Είναι κοινός τόπος στην ιστορική γλωσσολογία πως η γλωσσική αλλαγή ακολουθεί διαφορετικό ρυθμό εξέλιξης ανάλογα με τα επίπεδα ανάλυσης και τα διάφορα επιμέρους υποσυστήματα ή τις κατηγορίες φαινομένων. Γίνεται επίσης ολοένα και περισσότερο αποδεκτό ότι η γλωσσική αλλαγή δεν έχει γραμμικό και αναπόδραστο χαρακτήρα, με βασικότερο λόγο τις δράσεις γλωσσικού προγραμματισμού. Συνδυαστικά τα γεγονότα αυτά υποχρεώνουν σε μια συνολικότερη μεθοδολογική στροφή: έναντι παλαιότερων προσεγγίσεων

που ενδιαφέρονταν για τον εντοπισμό ενός μικρού αριθμού γλωσσικών χαρακτηριστικών ή και ενός μόνο αποκλειστικού κριτηρίου για την όποια κατηγοριοποίηση, έμφαση πλέον δίνεται στη διερεύνηση της παρουσίας/απουσίας και του βαθμού επίδοσης μιας *δέσμης* χαρακτηριστικών. Ανάλογη τάση παρατηρείται στις διαλεκτολογικές μελέτες (πρβλ. τη δέσμη ισογλώσσων που πρότεινε ο Contossoroulos (1983-1984) ή τα 24 ισόγλωσσα βάσει των οποίων σκιαγραφούνται και διαιρούνται οι νεοελληνικές διάλεκτοι στο υπό προετοιμασία συλλογικό έργο του ΙΝΣ που επιμελείται ο Τζίτζιλής). Αντίστοιχα, και στη μελέτη των ελληνικών της Τουρκοκρατίας (και της Βενετοκρατίας), από το ένα μοναδικό κριτήριο για τη συμπερίληψη ενός κειμένου ως δημώδους στον κατάλογο των δημωδών κειμένων που κατάρτισαν οι Jeffreys & Doulavera (1997)⁵, περάσαμε στα οκτώ χαρακτηριστικά που χαρακτηρίζουν την (ομιλουμένη) ΠΝΕ, σύμφωνα με τους Holton & Manolossou (2010), και από εκεί στη δέσμη 24 μεταβλητών που έχουμε προτείνει για τον 16^ο αιώνα από όλα τα επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης (Κακουλίδη-Πάνου, Καραντζόλα & Τικτοπούλου 2023: XCV–CVII).

Κατά την επιλογή των μεταβλητών που μπορούν να διερευνηθούν ποσοτικά στις γραπτές πηγές της περιόδου προκειμένου να προσδιοριστεί ο λογιότερος ή δημωδέστερος χαρακτήρας ενός κειμένου, οπωσδήποτε υπάρχουν διάφοροι περιορισμοί που πρέπει να ληφθούν υπόψη. Καταρχάς, διάφορα φωνητικά/φωνολογικά φαινόμενα, όπως λ.χ. ο τσιτακισμός που προαναφέρθηκε, δεν καταγράφονται ή δεν μπορούν να εντοπιστούν εύκολα ή/και συστηματικά στον γραπτό λόγο. Επίσης, τα περισσότερα χαρακτηριστικά διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τη συχνότητα εμφάνισής τους στα κείμενα· όπως είναι εύλογο, όσα απαντούν συχνότερα επηρεάζουν πιο καθοριστικά το συνολικό προφίλ του κειμένου (π.χ. η χρήση της ΑΕ αιτ. πληθ. του άρθρου *τας* έναντι του μορίου *ουν*). Από την άλλη πλευρά, σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες, δεν διαθέτουμε για την ΠΝΕ σώματα κειμένων, αντιπροσωπευτικά της γλωσσικής χρήσης στα διάφορα κειμενικά είδη ή/και επισημειωμένα, ώστε να διεξαγάγουμε την έρευνα που θα θέλαμε. Επομένως, τα φαινόμενα τα οποία θα εντάξουμε στη δέσμη μεταβλητών πρέπει να μπορούν να διερευνηθούν ποσοτικά σε μη επισημειωμένα σώματα κειμένων. Με αυτά κατά νου, καταλήξαμε στη δέσμη των 24 μεταβλητών, με τιμές (+παλαιό/αρχαϊκό, +π/α) και (+νεωτερικό, +ν)⁶. Η παρουσία περισσότερων (+ν) παραλλαγών καθιστούν ένα κείμενο –ή τμήμα του– δημωδέστερο, ενώ αντίστροφα, η παρουσία (+π/α) παραλλαγών, λογιότερο.

⁵ Πρόκειται για την εμφάνιση (ή όχι) στα κείμενα της κατασκευής να + παρεμφατικός τύπος (αντί του αρχαϊκού απαρεμφάτου), που αναμφίβολα συνιστά μια μείζονα συντακτική αλλαγή στη διαχρονία της ελληνικής.

⁶ Στην πραγματικότητα, τα φαινόμενα είναι περισσότερα γιατί πρόκειται για κατηγορίες φαινομένων, που περιέχουν επιμέρους υποκατηγορίες. Σε ορισμένες περιπτώσεις ενδέχεται να υπάρχουν και επιπλέον τύποι, πολλοί από τους οποίους ενδιάμεσοι, για τους οποίους ο χαρακτηρισμός (+π) ή (+ν) καθίσταται δυσχερέστερος· όμως, το ενδιαφέρον αυτό θέμα αυτό δεν μπορεί να συζητηθεί εκτενέστερα εδώ.

Σε ό,τι μας αφορά, για τον (+π) ή (+ν) χαρακτηρισμό της τιμής κάθε μεταβλητής έχουμε υιοθετήσει την πιο ουδέτερη, κατά το δυνατόν θεώρηση, αποδίδοντας τον χαρακτηρισμό (+ν) στην τιμή της μεταβλητής που εμφανίστηκε αργότερα από την τιμή (+π) στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας, λ.χ. ο τύπος *τες* εμφανίστηκε μεταγενέστερα του τύπου *τας*, άρα είναι (+ν) σε σχέση με εκείνον που είναι (+π). Στο σημείο αυτό, τα δεδομένα των Γραμματικών της ΠΝΕ είναι σημαντικά, γιατί μπορούν να θεωρηθούν *termina* ως προς την εμφάνιση νεωτερικών τύπων, επηρεάζοντας και την επιλογή των μεταβλητών για τη δέσμη. Πιο συγκεκριμένα, αν ένας νεωτερικός τύπος εμφανίζεται σε μια γραμματική, που εξ ορισμού έχει πιο συντηρητικό χαρακτήρα από τον προφορικό λόγο, σημαίνει ότι ήταν συχνόχρηστος/είχε επιδώσει στις καθομιλούμενες ποικιλίες. Επομένως, μέσα από μια συγκριτική οπτική, επιλογές (+π) τύπων σε μεταγενέστερες γραμματικές της ΠΝΕ έναντι (+ν) σε προγενέστερες προσδιορίζουν εντέλει και τον περισσότερο συντηρητικό ή νεωτερικό χαρακτήρα της κάθε Γραμματικής.

Αξίζει να σημειωθεί ότι τόσο στη Γραμματική του Σοφιανού στο πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα, όσο και στις Γραμματικές του Germano και του Portius που τυπώθηκαν τον επόμενο αιώνα, υπάρχουν κοινοί νέοι τύποι (Καραντζόλα, Παπαϊωάννου & Πατεράκης 2021). Για παράδειγμα, καταγράφονται οι νεωτερικές καταλήξεις σε [-es] για την αιτιατ. αρσενικών και θηλυκών της α' κλίσης: τα ουδέτερα σχηματίζονται σε [-i] και όχι [-ion] (*το ψωμί, το χαρτί*). Και αυτό που είναι ακόμη πιο ενδιαφέρον, και στις γραμματικές καταγράφονται τύποι που δεν έχουν επιδώσει στην πρότυπη ΚΝΕ, όπως για παράδειγμα, αναλογικοί σχηματισμοί των παλιών γ' κλιτων κατά τα α' κλιτα (*φύσες*), το οποίο αρκετούς αιώνες αργότερα θα θεωρηθεί πολύ λαϊκό, ή ανισοσύλλαβοι πληθυντικοί (*ληστάδες, μάντιδες*), που επίσης μέσα την πορεία της ιστορίας ελληνικής γλώσσας θα αποκτήσουν άλλες συνδηλώσεις. Ωστόσο για την ΠΝΕ δείχνει να αποτελούν τον κανόνα, τη φυσική τάση εξέλιξης της γλώσσας, εφόσον καταγράφονται ως μόνη επιλογή και στις τρεις γραμματικές.

Φυσικά, παρατηρούνται και διαφορετικές γλωσσικές επιλογές από τον έναν γραμματικό στον άλλο (*δια-ποικιλία*) αλλά και διπλές ή και τριπλές επιλογές ανά γραμματικό (*ενδο-ποικιλία*), που υποδηλώνει μια σχετική ανοχή στην ποικιλία κατά την τυποποίηση. Έτσι, σε ό,τι αφορά το θηλυκό άρθρο, ο Σοφιανός επιλέγει μόνο τους νεωτερικούς τύπους <οί> και <ταῖς>. Αντίθετα, οι Germano και Portius παραδίδουν και τον αρχαιότερο <αί>, και μάλιστα ως πρώτη επιλογή, ενώ παράλληλα ο Portius αποτυπώνει στην αιτιατ. πληθ. ως εναλλακτικό τύπο τον ακόμη πιο νεωτερικό <τῆς> [tis]. Εικόνα μεγαλύτερης ακόμη ποικιλίας εμφανίζει το ρηματικό σύστημα και ιδιαίτερα στα βαρύτονα ρήματα, τα συνηρημένα (Καραντζόλα, Παπαϊωάννου & Πατεράκης 2021: 132–133), που όμως δεν απαντούν συχνά στα κείμενα. Από την άλλη πλευρά, έκδηλη είναι η τάση ορισμένων μελών της κοινότητας που πρωτοστατούν

στην (προ)τυποποίηση για συντηρητικότερες επιλογές. Στα διαχρονικά λεξικά του Meursius και του Du Cange ενώ τα απαρέμφατα, ήδη στη Γραμματική του Σοφιανού, απαντούν χωρίς -ν σε όλους τους περιφραστικούς σχηματισμούς και στη γραμματική κατηγορία «απαρέμφατο» δίνεται ο τύπος *να γράφω*, στα λεξικά αυτά τα ρήματα λημματογραφούνται πάντα στον τύπο του απαρεμφάτου, με γενικευμένη χρήση τελικού -ν. Τελικό -ν προστίθεται και στα ουδέτερα, το οποίο απουσιάζει από τις γραμματικές του 16ου και του 17ου αι. Ενδεικτική, επίσης της τάσης αυτής συντηρητικοποίησης είναι η πρακτική του λεξικογράφου να λημματογραφήσει σε πλάγια πτώση σύμφωνα με το λόγιο κλιτικό παράδειγμα (*λαλητάς*), ενώ στη Βατραχομουμαχία του Δημητρίου Ζήνου από όπου αντλείται το σχετικό παράδειγμα χρήσης, ο τύπος είναι δημωδέστερος (*λαλητάδες*).

4. ΠΝΕ και ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ ΠΟΙΚΙΛΟΤΗΤΑΣ

4.1. Διατοπική και διαστρωματική ποικιλότητα

Αν και σε μια προ-νεωτερική περίοδο, οι τοπικές διαφοροποιήσεις είναι δεδομένες, κανένα γραπτό κείμενο δεν είναι απόλυτα διαλεκτόφωνο, ενώ σαφέστατα κάποιες τοπικές ποικιλίες αποτυπώνονται περισσότερο στον γραπτό λόγο από άλλες, όπως π.χ. τα κυπριακά και τα κρητικά στα αφηγηματικά κείμενα. Ατυχώς, επίσης, πολλά φωνητικά-φωνολογικά φαινόμενα δεν αποτυπώνονται, ενώ στη σύνταξη οι τοπικές ποικιλίες δεν εμφανίζουν αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις. Και στην περίπτωση αυτή, οι μεταγλωσσικές παρατηρήσεις που παρέχουν γραμματικές και λεξικά της εποχής αποτελούν πολύτιμο οδηγό, όπως λ.χ. η επισήμανση στη Γραμματική του Ρωμανού Νικηφόρου σχετικά με τη χρήση *μα* στην Κρήτη αντί για το *αλλά* ή το *αμή* ή η μαρτυρία του σχετικά με το συντακτικό ισόγλωσσο της πτώσης του έμμεσου αντικειμένου⁷.

Σε κάθε περίπτωση, η διερεύνηση της διατοπικής ποικιλότητας στην ΠΝΕ δεν μπορεί παρά να αξιοποιήσει τη σύνδεση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών με συγκεκριμένες γεωγραφικές ποικιλίες στο πλαίσιο της νεοελληνικής διαλεκτολογίας – αν και δεν αναμένεται κατά τον 16ο και 17ο αιώνα να ισχύουν με τον ίδιο τρόπο, ως προς την εμφάνιση ή τον βαθμό επίδοσης. Το ότι η σχέση μεταξύ διαχρονικής και διατοπικής ποικιλότητας είναι σύνθετη φαίνεται από το γεγονός ότι μια διαχρονική μεταβλητή από αυτές που έχουμε προτείνει για τον 16ο αιώνα, για παράδειγμα το 3^ο πληθ. -*ουν/-ουσι*, αποτελεί συγχρόνως ένα από τα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν την (νεωτερική) ανατολική από τη δυτική κρητική (Καραντζόλα 2005: 253–254). Σε άλλες περιπτώσεις, όπως στους τύπους των άρθρων, εκτός από (+π)/(+ν) τιμές, μπορεί να υπάρχουν και περισσότερες,

⁷ Μτφρ. από τα λατινικά: «αντί του *αλλά* εμείς συχνότερα λέμε *αμή*, ενώ οι Κρήτες λένε *μα*» και «αντί της δοτικής όλοι οι νησιώτες και οι Πελοποννήσιοι χρησιμοποιούν τη γενική, π.χ. *εγώ έδωκα του Πέτρου δύο βιβλία*, ενώ αυτοί που είναι στην ηπειρωτική Ευρώπη και στην Ασία και στην Αφρική χρησιμοποιούν την αιτιατική, π.χ. *εγώ έδωκα τον Πέτρον δύο βιβλία*».

όπως το *τσι*, που παραπέμπουν σε συγκεκριμένη/ες τοπική/ές ποικιλία/ες. Με τη διατοπική ποικιλότητα σχετίζονται και οι παραλλαγές μεταβλητών όπως η μορφή της ερωτηματικής αντωνυμίας (*τι* vs *ίντα*), η ύπαρξη προθετικών *ο-* ή *α-*, οι στρατηγικές για αποφυγή της χασμωδίας στις καταλήξεις ονομάτων και ρημάτων κ.ά.

Η μελέτη λογοτεχνικών και μη λογοτεχνικών πηγών που προέρχονται από την Κρήτη και τα Επτάνησα έχει επιβεβαιώσει την παρουσία ορισμένων διαλεκτικών/τοπικών χαρακτηριστικών κατά τον 16^ο-17^ο αι. Παράλληλα, η συγκριτική ανάλυση της γλώσσας των νοταριακών εγγράφων λ.χ. του Ιωάννη Ολόκαλου και του Μανόλη Βαρούχα (Καραντζόλα 2005) κατέδειξε ότι στις αρχές του 16^{ου} αι. απουσιάζουν θετικές μαρτυρίες για «πυρηνικά» φαινόμενα της κρητικής, όπως ο τσιτακισμός. Για άλλα πάλι φαινόμενα, όπως η απουράνωση, η γεωγραφική εξάπλωση φαίνεται ότι ήταν διαφορετική. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η γενικευμένη παρουσία ως «πυρηνικών», χαρακτηριστικών που η νεοελληνική διαλεκτολογία δεν συνδέει με την κρητική διάλεκτο, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τη γενικευμένη μεσοπαθητική ρηματική κατάληξη *-ουνται* αντί *-ονται*. Αντίστοιχα η μελέτη των γλωσσικών επιλογών έξι Κερκυραίων νοταρίων της εποχής (Καραντζόλα & Λαβίδας 2016) πιστοποιεί την απουσία διαφόρων «πυρηνικών» χαρακτηριστικών της κερκυραϊκής, ενώ εμφανίζονται αρκετά συστηματικά στα κείμενα κάποια άλλα χαρακτηριστικά που η διαλεκτολογική έρευνα δεν τα έχει συνδέσει με τη σύγχρονη μορφή του ιδιώματος, όπως η παρουσία προθετικού [i-] (π.χ. *ημοιράζουν, ιμένει, ισολδιάτικο*) ή η έκταση των στενώσεων. Θα μπορούσαμε να προχωρήσουμε ένα βήμα ακόμη και να κάνουμε λόγο για ενδοδιαλεκτική διαφοροποίηση: ο νοτάριος Κατωιμέρης που δραστηριοποιείται στο χωριό Καρουσάδες, στα βόρεια του νησιού, χρησιμοποιεί τον τύπο *Ιουανουρίου*, ενώ οι άλλοι τρεις νοτάριοι που δρουν εκτός της πόλης της Κέρκυρας χρησιμοποιούν τον τύπο *Ιουναρίου*. Κάποιες ιδιωματικές γενικές που οδηγούν σε συντάξεις με μη συμφωνία (*του αντρό μου κυρ Νικολό⁸ Ρούσσου, από χωρίου του Αγίου Ματθαίως*), εμφανίζονται και στον Άγιο Ματθαίο και στους Δουκάδες, εκεί που δραστηριοποιούνται οι άλλοι νοτάριοι.

Ως προς τη διαστρωματική ποικιλότητα, ο βαθμός μόρφωσης των νοταρίων, διεπιδρώντας με τη διάκριση μεταξύ νοταρίων πόλης και νοταρίων υπαίθρου, φαίνεται να ευθύνεται για τον βαθμό εισαγωγής δάνειων λέξεων από τα βενετσιάνικα (υψηλός στους νοτάριους πόλης Τοξότη και Σπυρή, χαμηλός στους υπόλοιπους τέσσερις που ασκούν το επάγγελμά τους στην ύπαιθρο). Αντίστοιχα, οδηγεί σε διαφορετικές στρατηγικές προσαρμογής των δανείων: τον δανεισμό όλης της λέξης και την επανανάληψη του κλιτικού επιθήματος *-ar* ως παραγωγικού συν την προσθήκη καταλήξεων (π.χ. *{ο,ε}(μ)πληγάρω – εμπληγάρομαι*) από τους νοτάριους πόλης, έναντι του δανεισμού της ρηματικής ρίζας και της προσθήκης του επιθήματος *[-eno]* (π.χ. *ο(μ)πλιγεύω – αμπληγέβονται*).

⁸ Ας σημειωθεί ότι το *Νικολό* δεν είναι άκλιτο, γιατί υπάρχει ονομαστική *Νικολός*.

Κανένα από τα επώνυμα κείμενα της εποχής δεν ανήκει σε γυναίκα συγγραφέα.

4.2. Διαφασική και διαμεσική ποικιλότητα

Μελετώντας την παρουσία δεικτών αντίθεσης και επαναδιατύπωσης σε τέσσερα διαθέσιμα σώματα κειμένων (συγκεκριμένα: α) τα κείμενα 16^{ου} και 17^{ου} αι. που έχουν συμπεριληφθεί στο TLG, β) τα σχετικά χωρία στον ιστότοπο του ΚΕΓ «Δημώδης γραμματεία: από τον *Διγενή Ακρίτη* ως την πτώση της Κρήτης», γ) τα 250 αποσπάσματα πεζών κειμένων του τόμου *Δημώδης πεζός λόγος του 16^{ου} αι.* (= Ανθολογία), και δ) τα 101 δείγματα αυτόγραφων πεζών κειμένων του 16^{ου} και 17^{ου} αι. από τη διατριβή του Α. Παπαϊωάννου (2016)), διαπιστώσαμε μεγάλες αποκλίσεις ως προς την κατανομή των δεικτών, οι οποίες σχετίζονται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε συλλογής, καθώς καμία από αυτές δεν έχει εξυπαρχής σχεδιαστεί με λογική σώματος κειμένων (βλ. σχετικά Karantzola, Kostopoulos & Sampanis 2019). Πιο συγκεκριμένα, το *μα* έχει χαμηλή παρουσία στην Ανθολογία του 16ου και στα Αυτόγραφα (7% και 6%, αντίστοιχα), ελαφρά μεγαλύτερη στο TLG (11%) και κυρίαρχη στο corpus του ΚΕΓ (49%), το οποίο αποτελείται κατά 65% από έμμετρα κείμενα. Οπότε διατυπώσαμε την υπόθεση ότι υπάρχει μια συσχέτιση της εμφάνισης του *μα* με τον έμμετρο ή μη χαρακτήρα των κειμένων. Προκειμένου να διερευνήσουμε τη συσχέτιση αυτή ουδετεροποιώντας την επίδραση άλλων παραμέτρων ποικιλότητας (χρονική περίοδος, γεωγραφική ποικιλότητα), εξετάσαμε την παρουσία του *μα* μόνο στα κρητικά κείμενα του TLG, όπου πράγματι αποδείχτηκε πέντε φορές συχνότερη στα ποιητικά κείμενα από ό,τι στα πεζά. Η συσχέτιση αυτή θα μπορούσε να ερμηνεύσει τη χαμηλή παρουσία του *μα* στα δυο σώματα που αποτελούνται από πεζά κείμενα, καθώς και την κυριαρχία του στο corpus του ΚΕΓ. Αν, επιπλέον, υπολογίσουμε ότι στα κρητικά κείμενα του TLG το *μα* καλύπτει το 93% της έκφρασης της αντίθεσης, ενώ μόλις το 11% στο σύνολο των σώματος κειμένων 16^{ου}-17^{ου} αι. του TLG, έχουμε μια ισχυρή ένδειξη της επίδρασης της διατοπικής ποικιλότητας στη χρήση των αντιθετικών συνδετικών και ειδικότερα στη συχνότητα εμφάνισης του *μα*.

Σε ό,τι αφορά τα κειμενικά είδη, οι βασικές διαπιστώσεις από τη συγκριτική εξέταση διαφορετικών ειδολογικά κειμένων σε «κοινή» γλώσσα (διδασχά, έκθεση των κανόνων της ζωής μοναχών, νοταριακά έγγραφα) ενός από τους σημαντικούς λογίους εποχής, του Κερκυραίου Αλέξιου Ραρτούρου είναι ότι η αυτή η «κοινή», με την έννοια της απλής, καθημερινής γλώσσας, του κάθε συγγραφέα, δεν είναι ομοιογενής (Καραντζόλα & Παπαϊωάννου 2018). Συναρτάται με τα κειμενογλωσσολογικά χαρακτηριστικά των κειμένων, αν πρόκειται φερ' ειπείν για διδακτικό κείμενο ή περιγραφή/αναφορικό λόγο με μεγάλο βαθμό επισημότητας. Εξετάζοντας την παρουσία/απουσία αρχαϊκών στοιχείων όπως τύπων δοτικής, μονολεκτικών παρακειμένων, τύπων ευκτικής, καθώς και τον ανταγωνισμό

ανάμεσα σε νεωτερικές και αρχαϊκές παραλλαγές, καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι παρά το γεγονός ότι η Έκθεση είναι αυτόγραφο έργο «εις γλώττα κοινή», κατά τον συγγραφέα, δύσκολα θα το χαρακτηρίζαμε ως δημώδες κείμενο λόγω των πολύ συντηρητικών γλωσσικών στοιχείων. Ασφαλώς, η απεύθυνση του κειμένου στον στρατιωτικό διοικητή αυξάνει τον βαθμό επισημότητας, οι γλωσσικές επιλογές του κειμένου φαίνεται, ωστόσο, να υποδεικνύουν γενικότερα ότι τα όρια της κοινής κατά τον 16^ο-17^ο αι., σε αντιδιαστολή με τα αρχαία ελληνικά, ήταν πολύ ευρύτερα από ό,τι η μεταγενέστερη τριμερής διάκριση «αττικίζουσας, καθαρεύουσας, δημώδους / καθομιλουμένης» αφήνει να εννοήσουμε. Ένα ακόμη αναπάντεχο εύρημα ήταν ότι η γλωσσική διαφοροποίηση ανάμεσα σε υποκατηγορίες κειμενικών ειδών (διαθήκη vs. πώληση) ενδέχεται να είναι μεγαλύτερη από ό,τι ανάμεσα σε διαφορετικά κειμενικά είδη

Δυο σκέψεις για τη διαμεσική ποικιλότητα. Ξέρουμε ότι ο προφορικός λόγος είναι πάντα ατελής αντανάκλαση της ομιλούμενης καθώς και ότι πάρα πολύ συχνά υπάρχει σύγχυση ανάμεσα σε ομιλούμενες και λαϊκές ποικιλίες. Αν συγκρίνουμε τα είδη πηγών που έχουν προταθεί για την καθομιλούμενη γαλλική του 17ου αιώνα (Ernst 1980 στο Ayres-Bennett 2004: 27–36) και αυτά που είναι διαθέσιμα για την ομιλούμενη ελληνική του 16ου, έχουμε αρκετά σημαντικές αποκλίσεις. Απουσιάζουν οι μεταγραφές αυθεντικής ομιλίας, οι μεταγλωσσικές μαρτυρίες είναι περιορισμένες, δεν υπάρχει η δυνατότητα συγκριτικής ανακατασκευής (λ.χ. με τη βοήθεια κρεολών). Καθώς τα θεατρικά έργα είναι μόνο έμμετρα, ο ευθύς λόγος σε αυτά δεν είναι απαλλαγμένος από προβλήματα που έχω περιγράψει νωρίτερα. Σώζονται, ωστόσο, κάποια δίγλωσσα εγχειρίδια και στοιχεία θεματογραφίας (Κακουλίδη-Πάνου, Καραντζόλα & Τικτοπούλου 2023). Υπάρχει, επίσης, ευθύς λόγος σε αφηγηματικά κείμενα, η ανάλυση του οποίου όμως απαιτεί μεγάλη προσοχή. Μπορεί επίσης να αξιοποιηθεί η ετερογλωσσική φύση των νοταριακών έγγραφων. Έχουμε υποστηρίξει ότι στα νοταριακά έγγραφα υπάρχουν στοιχεία προφορικότητας και ειδικά στην κατηγορία των διαθηκών, γιατί είναι σύνθετα συμβάντα γραμματισμού κατά τα οποία ο λόγος του διαθέτη και του νοτάριου συνυπάρχουν και διαπλέκονται (Καραντζόλα & Τικτοπούλου 2022). Υπάρχει συνεχής κίνηση από ένα επίπεδο ύψος στο άλλο, από το λαϊκό στο λόγιο, από το αυθόρμητο στο σχεδιασμένο. Και είναι πολύ ενδιαφέρον ότι μέσα στο ίδιο κείμενο το «εγώ» διεκδικείται εξίσου από τον διαθέτη και λίγο παρακάτω, από τον νοτάριο («Εγώ, ο καλόγερος ο Μανασίς ... Εγώ ο Ιωάννης Ολόκαλος ...»).

4.3. Διαμόρφωση γραπτής κοινής

Κατά την πρώιμη νεωτερική περίοδο, είναι πιθανόν να είχαν διαμορφωθεί επιμέρους προφορικές κοινές, τουλάχιστον στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα. Γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι υπήρχαν λογοτεχνικές κοινές, όπως για

παράδειγμα η κοινή των Κρητών ποιητών. Ο Eideneier (1998) έχει υποστηρίξει ότι, σε αντιδιαστολή με αυτήν την κοινή, ο δημώδης πεζός λόγος του 16ου και 17ου αιώνα παραμένει υπερτοπικός, κοινός, έχοντας ως πρότυπο την κοινή των αφηγητών, όπως αυτή εμφανίζεται σε βίους αγίων, συναξάρια και άλλα ηθικοδιδασκτικά, συνήθως, θρησκευτικά διηγήματα. Δεν πρόκειται για γλώσσα καθημερινής ομιλίας, αλλά για μια έντεχνη ημιλόγια κοινή.

Η συγκριτική εξέταση αποσπασμάτων από τρία διαφορετικά έργα του Κρητικού μοναχού Αγάπιου Λάνδου («Βαρλαάμ και Ιωάσαφ», «Καλοκαιρινή», *Γεωπονικόν*) αποκάλυψε μια αρκετά ομοιόμορφη γλωσσική εικόνα (Καραντζόλα & Παπαϊωάννου, 2024). Παρ' όλο που το *Γεωπονικόν* είναι πολύ διαφορετικό είδος κειμένου από τα άλλα δύο, δεν διαπιστώνεται η μεγάλη έκταση αποκλίσεων, ως προς τη δέσμη χαρακτηριστικών, που εντοπίσαμε στα έργα του Ραρτούρου.

Περιγράφοντας τις γλωσσικές επιλογές του Λάνδου, θα λέγαμε ότι αποφεύγει τη χρήση διαλεκτικών τύπων και έχει σαφώς λιγότερους νεωτερισμούς: χρησιμοποιεί μη ανομοιωμένα συμφωνικά συμπλέγματα (-χθ, -φθ- κ.ά.) και παλαιότερους κειμενικούς δείκτες όπως το *ουν*, υπερισχύουν οι (+π) τύποι στο θηλυκό άρθρο και στο όνομα, ενώ πολύ περιορισμένη ή και μηδενική είναι η χρήση παρεκτεταμένων και διαλεκτικών αντωνυμικών τύπων (*αυτήνη* - *αυτόνος* - *αυτωνών*, *ετουνού*, *ατή της*, *ίντα*, *τως*). Άρα, εδώ, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι βρισκόμαστε μπροστά σε δείγματα διαμόρφωσης αυτής της υπερτοπικής, υπερδιαλεκτικής κοινής, και μάλιστα υψηλού ύφους. Εντούτοις, αν συγκρίνουμε τη γλώσσα του Λάνδου με αυτήν άλλων Κρητών συγχρόνων του, όπως είναι ο Βενετζάς ή ο Μορεζήνος, τότε πρέπει να μετριάσουμε τον ισχυρισμό του Eideneier: σαφέστατα, εκτός από τη γλώσσα του Λάνδου, μπορούμε να αναγνωρίσουμε μια κοινή του πεζού λόγου με σαφή κρητική χροιά, ίσως σε λίγο χαμηλότερο επίπεδο ύφους από αυτό του Λάνδου.

Χρειάζεται ακόμη να υπογραμμίσουμε ότι αυτή η υπερτοπική κοινή δεν αποτυπώνει/μεταγράφει μια προφορική κοινή, αλλά είναι μια αποδιαλεκτοποιημένη ποικιλία, που δημιουργείται και πλάθεται μέσω του λόγου, μέσα από μια κατά βάση εσωτερικευμένη διαδικασία. Η τάση αποδιαλεκτοποίησης αφορά μεγάλο αριθμό πεζών κειμένων της ΠΝΕ. Ένα από δείγμα της διαδικασίας αυτής μας προσφέρει το χειρόγραφο Καρακάλλου 93 της *Κλίνης Σολομώντος* (1633), στο οποίο αντικαθιστάνται συστηματικά κρητικοί τοπικοί τύποι που περιλαμβάνει το αρχαιότερο χειρόγραφο Ξηροποτάμου 202 (1602) με «πανελλήνιους», π.χ. *ίντα-τι*, *κατέχω-ηξεύρω*, *πούρι-(το)λοιπόν*, *ζιμιόν-παρευθύς* κ.ά. (Κακουλίδη-Πάνου, Καραντζόλα & Χαλβατζιδάκη 2007: οστ'). Παρά το γεγονός ότι, με κάποιες ασυνέπειες, οι αλλαγές γίνονται σιωπηλά από τον γραφέα κατά την αντιγραφή, σε ορισμένα σημεία που διαφεύγουν της προσοχής του, επιστρέφει και διορθώνει πάνω στο χαρτί, αφήνοντας έτσι απτά ίχνη της πρακτικής του.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ

Η παρουσίαση επιχείρησε να καταδείξει τη συνάφεια εξωτερικής και εσωτερικής προσέγγισης της γλώσσας, ειδικά στην περίοδο της πρώιμης νεωτερικότητας, καθώς και τη μεγάλη σημασία της πρώιμης νέας ελληνικής και ειδικότερα του 16ου αι. για την ιστορία της ελληνικής γλώσσας ενγένει. Αποτελώντας ο 16^{ος} αι. μια «δυναμική συγχρονία», χαρακτηρίζεται από γλωσσική ποικιλία, ετερογένεια, πολυτυπία, τόσο στον προφορικό όσο και στον γραπτό λόγο. Είδαμε ότι δεν γράφονται όλες οι προφορικές ποικιλίες, μόνο ορισμένες από αυτές, άρα έχει σημασία να καθορίσουμε τα υπερδιαλεκτικά, υπερτοπικά, «πανελλήνια» χαρακτηριστικά και τα διαλεκτικά, τοπικά χαρακτηριστικά.

Από τη στροφή του 16^{ου} αι. και μετά γίνονται πολλές *in vitro* προσπάθειες επεξεργασίας γραπτού οργάνου κοντά στην καθομιλουμένη. Κάθε λόγιος πασχίζει πάνω στο γραφείο του να διαμορφώσει το εκφραστικό του όργανο, μεταγλωττίζοντας κυρίως στην αρχή και μετά παράγοντας και πρωτότυπα έργα. Ως αποτέλεσμα φαίνεται ότι προκύπτει μια γραπτή κοινή, μέσα από διαδικασίες αποδιαλεκτοποίησης. Αυτή η «αφηγηματική κοινή», αυτή η δημώδης γλώσσα του 16ου-17ου αιώνα δεν είναι ομοιογενής. Υπάρχουν αξιοσημείωτες γλωσσικές διαφορές ανάμεσα στους συγγραφείς παρόμοιων κειμένων, σε κείμενα διαφορετικών συγγραφέων που ανήκουν σε διαφορετικά κειμενικά είδη, αλλά και σε κείμενα του ίδιου συγγραφέα που ανήκουν σε διαφορετικά είδη (ή και υπο-είδη). Σε κάθε περίπτωση είναι δύσκολο να οριοθετήσουμε ποικιλίες που θα συσχετιστούν μονοσήμαντα με την οποιαδήποτε πτυχή της γλωσσικής ποικιλότητας της εποχής, οπότε θα ήταν ίσως προτιμότερο να συλλάβουμε τη γλωσσική πραγματικότητα με όρους «δεξαμενής γλωσσικών πόρων». Ιδιαίτερα σύνθετη και σε μεγάλο βαθμό αδιερεύνητη παραμένει η σχέση μεταξύ κειμενικού είδους και επιπέδων ύφους, αν και υπάρχει εκτενής συζήτηση από διαφορετικές οπτικές γωνίες.

Για την ανασύσταση της ιστορίας της πρώιμης νέας ελληνικής, απαραίτητη προϋπόθεση είναι η συστηματική μελέτη γραπτών κειμένων σε «κοινή» και η διερεύνηση του βαθμού που απηχούν την καθομιλουμένη. Χρειαζόμαστε, κατά συνέπεια, περισσότερες και καλύτερα προσδιορισμένες μεταβλητές, μεγαλύτερα, αντιπροσωπευτικότερα και επισημειωμένα *corpora* για τον 16ο, 17ο και 18ο αιώνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Auroux 1994: S. Auroux, *La Révolution technologique de la grammatisation*. Λιέγη: Mardaga.
- Ayres-Bennett 2004: W. Ayres-Bennett, *Sociolinguistic variation in seventeenth-century France*. Cambridge: CUP.
- Βαγενάς 2012: Ν. Βαγενάς, Πότε αρχίζει η νεοελληνική λογοτεχνία; Στο Γκιάστρα. *Κείμενα κριτικής διαμάχης* (σσ. 13–60). Αθήνα: Μικρή Άρκτος.
- Βακαλόπουλος [1961] 2000: Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Α'. Αθήνα: Εκδ. οίκος Σταμούλη.
- Βερέμης & Κολιόπουλος 2006: Θ. Βερέμης, Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς: η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Baggioni 1997: D. Baggioni, *Langues et Nations en Europe*. Paris: Payot & Rivages.
- Browning 1991: R. Browning, *Η μεσαιωνική και νέα ελληνική γλώσσα*. (2η έκδ.). (μτφρ. Μ. Ν. Κονομή). Αθήνα: Εκδ. Παπαδήμα.
- Contossopoulos 1983-1984: N. Contossopoulos, *La Grèce du τι et la Grèce du είντα. Γλωσσολογία / Glossologia*, 2–3, 149–162.
- Coseriu 1955: E. Coseriu, *La geografía lingüística. Revista de la Facultad de Humanidades y Ciencias* (Montevideo), 14, 29–69, [Online], [<https://coseriu.ch/eugenio-coserius-work/#linguistic-publications>].
- Eideneier 1998: H. Eideneier, *Η πεζογραφία της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Cretan Studies*, 6, 335–343.
- Hinterberger 2001: M. Hinterberger, *Το φαινόμενο της πολυτυπίας σε δημώδη κείμενα. Στο Η. Eideneier, U. Moennig & Ν. Τουφεξής (εκδ.), Θεωρία και πράξη των εκδόσεων της υστεροβυζαντινής αναγεννησιακής και μεταβυζαντινής δημώδους γραμματείας (Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi IVa, Αμβούργο 28-31/1/1999)* (σσ. 215–243). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Holton, Horrocks, Janssen, Lendari, Manollessou & Toufexis 2019: D. Holton, G. Horrocks, M. Janssen, T. Lentari, I. Manollessou, N. Toufexis. *The Cambridge Grammar of Medieval and Early Modern Greek*, Vol 4. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holton & Manollessou 2010: D. Holton, I. Manollessou, *Medieval and Early Modern Greek*. In E. Bakker (ed.), *A Companion to the Ancient Greek Language* (pp. 539–563). Maiden, MA, Oxford and Chichester: Wiley Blackwell.
- Jeffreys 1996: M. Jeffreys, *The silent millenium: Thoughts on the evidence for spoken Greek between the last papyri and Cretan drama*. In C. N. Constantinides, N. M. Panagiotakes, E. Jeffreys & A. D. Angelou (eds.), *Φιλέλλην. Studies in Honour of Robert* (pp. 133–149). Venice: Istituto Ellenico.

- Jeffreys & Doulavera 1997: M. Jeffreys, V. Doulavera. *1500 Published Facsimiles of Folios from Greek Manuscripts with Vernacular Literary Content (1180-1700)*. Sydney: University of Sydney, Department of Modern Greek.
- Κακουλίδη-Πάνου, Καραντζόλα & Τικτοπούλου 2023: Ε. Κακουλίδη-Πάνου, Ε. Καραντζόλα, Κ. Τικτοπούλου, *Δημόδης πεζός λόγος του 16^{ου} αι.* Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (σε συνεργασία με το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας).
- Κακουλίδη-Πάνου, Καραντζόλα & Χαλβατζιδάκη 2007: Ε. Κακουλίδη-Πάνου, Ε. Καραντζόλα, Μ. Χαλβατζιδάκη, *Κλίνη Σολομώντος. Ιστορίες θαυμάτων της Παναγίας [1599]*. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- Καραντζόλα 2005: Ε. Καραντζόλα, Διαλεκτική διαφοροποίηση της πρώιμης νέας ελληνικής: η μαρτυρία κρητικών νοταριακών εγγράφων. Στο Γ. Παπαντωνάκης κ.ά. (επιμ.), *Άνθη φιλίας (προς τιμήν του Κωνσταντίνου Μηνά)* (σσ. 21–38). Ρόδος: Διεθνές Κέντρο Λογοτεχνών και Μεταφραστών Ρόδου.
- Καραντζόλα & Λαβίδας 2016: Ε. Καραντζόλα, Ν. Λαβίδας, Χαρακτηριστικά της κερκυραϊκής του 16^{ου} αιώνα. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα*, 36, 129–150.
- Καραντζόλα & Παπαϊωάννου 2018: Ε. Καραντζόλα, Α. Παπαϊωάννου, Στοιχεία για την «κοινή» και την πρώιμη επτανησιακή/κερκυραϊκή: η περίπτωση του Αλεξίου Ραρτούρου. Στο *Πρακτικά Ι΄ Πανιονίου Συνεδρίου (Κέρκυρα, 30/4-4/5/2014)*, τόμ. 5 (σσ. 237–254). Κέρκυρα: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών.
- Καραντζόλα, Παπαϊωάννου & Πατεράκης 2021: Ε. Καραντζόλα, Α. Παπαϊωάννου, Σ. Πατεράκης, Τα όρια της πολυτυπίας της πρώιμης νέας ελληνικής (16ος-17ος αι.) στην πορεία (προ)τυποποίησής της: Η μαρτυρία έντυπων γραμματικών και πεζών κειμένων. *Γλωσσολογία/Glossologia*, 29, 121–143, [Online], [<http://glossologia.phil.uoa.gr>].
- Καραντζόλα & Πατεράκης 2022: Ε. Καραντζόλα, Σ. Πατεράκης, Η (προ)τυποποίηση της πρώιμης νέας ελληνικής στα λεξικά του 16ου και 17ου αι.: Ζητήματα λημματογράφησης και μορφολογικής ανάλυσης. Στο Μ. Κατσογιάννου & Ά. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (επιμ.), *Λεξικολογία και Μορφολογία: η θέση της μορφολογίας στα λεξικά της νέας ελληνικής* (σσ. 185–231). Αθήνα: Πατάκη.
- Καραντζόλα & Τικτοπούλου 2022: Ε. Καραντζόλα, Κ. Τικτοπούλου, Κειμενογλωσσολογική ανάλυση διαθηκών Κρητών νοταρίων. *Κρητικά Χρονικά ΜΒ΄*, 221–252.
- Καραντζόλα & Παπαϊωάννου 2024: Ε. Καραντζόλα, Α. Παπαϊωάννου, Η γλώσσα των έργων του Αγαπίου Λάνδου και η διαμόρφωση «πανελλήνιας κοινής». Στο *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Επιστημονικού Εργαστηρίου (Θεσσαλονίκη, 2018)* (σσ. 155–169). Θεσσαλονίκη: Αγιορειτική Εστία.

- Κωστής 2018: Κ. Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος -21ος αιώνας*. Αθήνα: Πόλις.
- Karantzola, Kostopoulos & Sampanis 2021: E. Karantzola, Y. Kostopoulos, K. Sampanis, Investigating the linguistic representativeness of Early Modern Greek Corpora. In C. Katsikadelli, M. Sellner & M. Gassner (eds.), *Digital lexis and Beyond (E-proceedings of the Austrian Linguistics Conference, 6-7/12/2019)*. Vienna: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, [Online], [<https://epub.oeaw.ac.at/8916-9inhalt?frames=yes>].
- Manolessou & Pantelidis 2013: I. Manolessou, N. Pantelidis, Velar fronting in Modern Greek dialects. In M. Janse, B. D. Joseph, A. Ralli & M. Bağrıçık (eds.), *Proceedings of the 5th International Conference on Modern Greek Dialects and Linguistic Theory (Ghent, 20-22/9/2012)* (pp. 272–286). Patra: University of Patras [Online], [http://imgd.wpNet.upatras.gr/wp-content/uploads/sites/7/2020/02/MGDLT5_proceedings-1.pdf].
- Milroy & Milroy 1985: J. Milroy, L. Milroy, *Authority in language: Investigating language prescription and standardisation*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Παναγιωτάκης 1993: Ν. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικού του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi» (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991)*. Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών.
- Παπαρρηγόπουλος [1860–1874] χ.χ.: Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930*, τόμ. 5, μέρος πρώτον: από της αρχής της Φραγκοκρατίας μέχρι της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων, (6^η έκδοσις εικονογραφημένη μετά προσθηκών, σημειώσεων και βελτιώσεων επί τη βάσει των νεωτάτων πορισμάτων της ιστορικής ερεύνης υπό Παύλου Καρολίδου). Εν Αθήναις: Εκδοτικός Οίκος «Ελευθερουδάκης».
- Πατεράκης 2023: Σ. Πατεράκης, *Ιδεολογικό υπόβαθρο στην περιοδολόγηση της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας: Από την προελληνική/πρωτοελληνική στη νέα ελληνική [Διδακτορική Διατριβή]*. Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Πιζάνιας 2014: Π. Πιζάνιας, *Η ιστορία των νέων Ελλήνων. Από το 1400ς. έως το 1820*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Πολίτης 1978: Λ. Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Σβωρώνος 1976: Ν. Σβωρώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Σφοίνη 2003: Α. Σφοίνη, *Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι ελληνικά (15ος - 17ος αιώνας)*. *Ιστορική προσέγγιση του ελληνικού μεταφραστικού φαινομένου*. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

- Toufexis 2008: N. Toufexis, Diglossia and register variation in Medieval Greek. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 32(2), 203–217.
- Χόρροκς 2006: Τζ. Χόρροκς, Ελληνικά. Ιστορία της ελληνικής γλώσσας και των ομιλητών της. (εισ.-μτφρ. Μ. Σταύρου – Μ. Τζεβελέκου). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Eleni Karantzola
University of the Aegean
Department of Mediterranean Studies

WHAT DO WE KNOW ABOUT AND WHAT CAN WE LEARN
FROM EARLY MODERN GREEK?

Summary

From early 16th century, vernacular Modern Greek, within the context of the “first ecolinguistic revolution”, was no longer confined solely to poetry or certain administrative uses but expanded to encompass the entire spectrum of prose. As a result, the increase in the number and variety of texts written or translated into the vernacular language, after many centuries of limited available sources, was unprecedented. An inherent characteristic of this pre-modern phase is the presence of extensive language variation, associated with diachronic evolution (newer vs. older/archaic forms) as well as various other parameters (geographic, social, stylistic variation). The central thesis of this study is that such a ‘dynamic synchrony’ allows a systematic quantitative investigation of the frequency at which the values within a set of variables appear, which in turn might determine the more vernacular or more learned/archaic character of a given text. It can also shed light on the complex relationships between linguistic variation and linguistic change.

Keywords: Early Modern Greek, history of the Greek language, diachronic variables, variation, formation of written koine